

# Slotstuk



## Westerkwartier Natuurinclusief

Een gezamenlijke zoektocht

10 juni 2024





## Voorwoord

In 2020 meldde de gemeente Westerkwartier zich aan voor deelname aan het Interbestuurlijk Programma Vitaal Platteland. Dit programma had de ambitie om het Rijk, provincies, gemeenten en waterschappen samen als één overheid te laten werken voor een 'economisch vitaal, leefbaar en ecologisch duurzaam platteland'. Het ondersteunde 15 gebieden in hun zoektocht naar de realisatie van hun ambities voor het gebied.

De gemeente Westerkwartier, het Rijk, de provincie Groningen, Waterschap Noorderzijlvest, LTO Westerkwartier, Collectief Groningen West, Staatsbosbeheer en Het Groninger Landschap hebben enthousiast de uitdaging aangenomen om te onderzoeken – en waar mogelijk in de praktijk te brengen – hoe de landbouw, maar ook de natuur, in de toekomst zou moeten veranderen en wat daarvoor nodig is.

Sinds 2020 is er veel gebeurd: de coronapandemie, de oorlog in Oekraïne, de val van het kabinet. Specifiek voor de boeren was er onzekerheid met betrekking tot stikstof, kaarten die voor onrust zorgden, derogatie en protesten.

Ondanks al die omstandigheden is binnen het programma veel werk verzet. Er zijn onderzoeken uitgevoerd, plannen opgesteld en uitgevoerd, avonden georganiseerd, werkbezoeken uitgevoerd, en er is samen nagedacht over belangrijke veranderingen en de gevolgen daarvan voor (agrarische) bedrijven, overheden en beheersorganisaties.

Het proces en de resultaten zijn beschreven in dit slotdocument, dat als doel heeft overheden, agrariërs en beheerorganisaties te inspireren verder te gaan met een meer natuurinclusieve aanpak. De resultaten zijn ook al ingebracht in het Nationaal Programma Landelijk Gebied en de Groningse Transitie Landelijk Gebied.

Als voorzitter van de stuurgroep ben ik trots op iedereen die aan ons programma heeft meegewerkt: de ambtenaren en ondersteunende bureaus die het programma vorm hebben gegeven, de bestuurders die hebben meegedacht en beslissingen hebben genomen, en vooral op de belangrijkste mensen: de agrariërs zelf. Ik heb grote bewondering voor al die enthousiaste boeren, die ondanks alle onzekerheid en het afnemende vertrouwen in de overheid, zich met zoveel energie hebben ingezet voor de toekomst van het grootste deel van onze gemeente: de landbouw. In het bijzonder viel mij op dat veel jonge boeren, bedrijfsopvolgers, geloven in de toekomst. Dit bleek bijvoorbeeld tijdens een bedrijfsbezoek aan een jonge melkveehouder, die een nieuwe ligboxenstal heeft laten bouwen met een gescheiden meststelsel, en daarmee al vooruitliep op een gewenste verandering in Europese wetgeving. Dat getuigt van lef.

Dit vind ik veelbelovend voor de toekomst van de landbouw in Nederland. Dit slotdocument maakt duidelijk dat succes niet vanzelfsprekend is: als overheden moeten we wel over de brug komen met goede wetgeving, waar nodig voldoende financiële tegemoetkoming en afspraken waar boeren van op aan kunnen.

Kortom, we hebben elkaar nodig! Of om het met een Afrikaans spreekwoord te zeggen: alleen ga je sneller, samen kom je verder! Laten we daarom elkaar blijven opzoeken en in gesprek blijven over hoe we het anders en beter kunnen doen. Samen werken aan een visie waarin een nieuw evenwicht tussen landbouw, economie en natuur is gebaseerd op een gezamenlijk belang van alle partijen.

Bert Nederveen, voorzitter Stuurgroep Westerkwartier Natuurinclusief



# Inhoudsopgave

<b>Voorwoord</b> .....	<b>4</b>
<b>1. Programma Westerkwartier Natuurinclusief</b> .....	<b>6</b>
1.1. Inleiding.....	6
1.2. Aanleiding en doel programma.....	6
1.3. Organisatie van het programma .....	7
1.4. Veranderende omgeving van het project .....	7
<b>2. Programmasporen en projecten</b> .....	<b>9</b>
2.1. Bedrijfskringlopen .....	9
2.2. Gezonde bodem .....	18
2.3. Korte ketens.....	19
2.4. Lopende projecten .....	20
2.5. Overige projecten .....	21
<b>3. Communicatie</b> .....	<b>23</b>
3.1. Aanpak.....	24
3.2. Westerkwartier Natuurinclusief Treffen .....	24
3.3. Leerpunten communicatie Westerkwartier Natuurinclusief .....	26
<b>4. Financiële verantwoording</b> .....	<b>28</b>
<b>5. Opbrengst programma en vervolg</b> .....	<b>29</b>
5.1. Puzzelstukjes Westerkwartier Natuurinclusief.....	29
5.2. Puzzel is nog niet gelegd.....	31
5.3. Conclusies en aanbevelingen.....	32
5.4. Overdracht naar TLG .....	32



# 1. Programma Westerkwartier Natuurinclusief

---

## 1.1. Inleiding

Op 31 december 2023 is het Programma Westerkwartier Natuurinclusief afgerond. Binnen dit programma is bijna drie jaar lang door het ministerie van LNV, de provincie Groningen, gemeente Westerkwartier, waterschap Noorderzijlvest, Collectief Groningen West, LTO Noord, Staatsbosbeheer en het Groninger Landschap gewerkt aan het natuurinclusiever maken van de melkveehouderij-bedrijven en het omliggende landschap in het Westerkwartier. Van de circa 600 agrarische bedrijven in het Westerkwartier zijn 300 (melk)veebedrijven.

In dit document evalueren we bijna drie jaar Westerkwartier Natuurinclusief. We gaan in op het programma en de verschillende projecten, beschrijven de rol van communicatie in het programma en geven een financiële verantwoording. We beschrijven de resultaten en trekken leerpunten om, aan het einde van het document, de weg vrij te maken voor de overdracht aan de Transitie Landelijk Gebied en de bijbehorende gebiedsprocessen. Daarmee noemen we dit document het slotstuk.

---

## 1.2. Aanleiding en doel programma

Het Programma Westerkwartier Natuurinclusief is in februari 2021 officieel in uitvoering gegaan, na een intensieve kwartiermakerfase waarin de betrokken partijen (overheden en maatschappelijke organisaties) nagedacht hebben over het doel en de insteek van het programma. Tijdens de kwartiermakerfase hebben deze partijen besloten dat de focus in het programma moest komen te liggen op het boerenerf.

Het doel van het programma is: "In Westerkwartier Natuurinclusief werken we samen aan versterking van de biodiversiteit, het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteiten en het ontwikkelen van nieuwe kansen voor een vitale landbouw. We willen van natuurinclusief boeren een lonende activiteit maken. Voor de boer én voor de maatschappij, waar we het rendement terug kunnen zien in natuurwaarden, waterkwaliteit en betere kringlopen. We werken aan oplossingen en perspectief."

Het programma kent drie inhoudelijke sporen:

- Bedrijfskringlopen
- Bodem
- Korte ketens en samenwerkingen

Binnen deze sporen zijn verschillende projecten ontwikkeld, uitgevoerd en deels nog in uitvoering. Meer hierover is te lezen in hoofdstuk 2.

Het Programma Westerkwartier Natuurinclusief komt voort uit het Interbestuurlijk Programma Vitaal Platteland, dat een solide basis heeft gelegd voor een samenwerking in het Westerkwartier. De programmaperiode liep af op 31 december 2023, na twee keer verlengd te zijn. De provincie Groningen is penvoerder geweest van het programma en opdrachtgever voor de uitvoering ervan. Wing heeft het programmamanagement verzorgd, samen met communicatieadviseur Date Hoiting (Date Hoiting advies & regie).



---

### 1.3 Organisatie van het programma

Bij aanvang van het programma is een organisatiestructuur opgezet waar de onderstaande periodieke overleggen onderdeel van uitmaken.

- Iedere drie weken vond een projectleidersoverleg plaats waarbij de verantwoordelijke projectleiders en projectondersteuners in gesprek gingen met het programmamanagement en een vertegenwoordiger van de provincie Groningen (formeel opdrachtgever) over tactische en operationele zaken. Door personele wisselingen en vacatures gedurende de programmaperiode is het projectleidersoverleg in de laatste fase van het programma vervangen door bilaterale overleggen tussen de projectleiders en het programmamanagement.
- Vier keer per jaar vond het Breed Overleg plaats, waarbij projectleiders en programmamanagement een update gaven aan de vertegenwoordigers van de betrokken partijen over de stand van zaken van lopende projecten en nieuwe projecten werden besproken. Het B.O. verzorgde ook de voorbereiding voor de stuurgroepvergaderingen.
- Vier keer per jaar was er een overleg van het Dagelijks Bestuur. In dit overleg bespraken drie bestuursleden Bert Nederveen (gemeente Westerkwartier), Rieks v.d. Wal (Staatbosbeheer) en Freek Nieuwenhuis (Collectief Groningen West) de agenda voor de stuurgroep en andere voorkomende zaken met het programmamanagement.
- Vier keer per jaar vond het stuurgroepoverleg plaats. In dit overleg werd de voortgang van het programma op strategisch niveau besproken.
- Circa vier á vijf keer per jaar vond er afstemming plaats tussen beleidsmedewerkers van de provincie en het programmamanagement in een opdrachtgeversoverleg.

De structuur van het programma is hiermee vrij omvangrijk geweest, maar heeft zich wel bewezen in het goed informeren en elkaar snel weten te vinden gedurende de programmaperiode.

---

### 1.4 Veranderende omgeving van het project

De uitvoering van het programma ving aan in de periode dat ons land in de ban was van COVID-19. Mede door de ingelaste lockdowns was het erg moeilijk, zo niet onmogelijk om bijeenkomsten te organiseren. De eerste periode van het programma heeft zich online afgespeeld, waardoor een aantal projecten, zeker degene waarin de samenwerking met boeren gezocht werd, vertraagd opgestart zijn.

In juni 2022 publiceerde het ministerie van LNV de startnotitie Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG) met de, inmiddels, 'beruchte' stikstofkaart. Deze kaart sloeg, ook bij veel boeren in het Westerkwartier, in als een bom. Vervolgens werd in september 2022 door de EU bekend gemaakt dat Nederland de derogatie moet afbouwen. Volgens de EU doet Nederland onvoldoende om de waterkwaliteit te verbeteren. Derogatie maakt(e) het mogelijk om meer dierlijke mest uit te rijden op het land dan de standaardnorm van 170 kg stikstof per ha per jaar. Een direct gevolg van het afbouwen van derogatie is dat veel veehouders de bedrijfsvoering moeten extensiveren of dierlijke mest af moeten voeren en vervolgens kunstmest aan te kopen om de bodemvruchtbaarheid en opbrengsten op peil te houden. Dit is voor veel boeren een behoorlijke kostenpost. Onzekerheid, woede en frustratie voerden de boventoon. Dit had directe gevolgen voor de uitvoering van enkele projecten. Er moest eerst geïnvesteerd worden in het vertrouwen tussen boeren en overheid waarna er weer constructief samengewerkt kon worden.





Een van de partners van het programma was de Gebiedscoöperatie Westerkwartier. Vanuit deze organisatie werden twee projecten georganiseerd: kennisspoor bodem en korte ketens en samenwerkingen. Ook was de Gebiedscoöperatie Westerkwartier opdrachtgever voor het project Ontwikkeld Landschap Middag-Humsterland, waar later de Erfgoed Deal uit voort gekomen is, en de veevoerproef. In oktober 2022 is de gebiedscoöperatie failliet verklaard. Hierdoor vielen deze projecten enige tijd stil.

In juli 2023 bood het Kabinet-Rutte IV haar ontslag aan. Ondanks dat het NPLG niet controversieel verklaard is, is de wettelijke goedkeuring van het Transitiefonds dit wel. Het is aan een volgend kabinet om dit verder te brengen. De val van het kabinet heeft grote gevolgen gehad voor de provincie die voortvarend aan de slag waren met de gebiedsgerichte aanpak. Ondanks dat Groningen besloten heeft om de gebiedsgerichte aanpak door te zetten, is niet duidelijk of er voldoende middelen beschikbaar komen voor de uitvoering ervan. De onduidelijkheid bij veel boeren over hun toekomstperspectief duurt daarmee voort, ook bij de boeren in het Westerkwartier.





## 2. Programmasporen en projecten

Het programma kent drie inhoudelijke sporen:

- Bedrijfskringlopen
- Gezonde bodem
- Korte ketens en samenwerkingen

Binnen deze inhoudelijke sporen zijn projecten ontwikkeld en uitgevoerd. In dit hoofdstuk geven we hier een indruk van de inhoud, doelstelling en resultaten van deze projecten en inzichten die dat heeft opgeleverd. Van daaruit komen we ook tot een aantal aanbevelingen.

---

### 2.1. Bedrijfskringlopen

In Nederland en in het Westerkwartier, kunnen we heel efficiënt boeren. We halen veel uit de landbouw. Daar staan we wereldwijd om bekend. Maar we stoppen er ook heel veel in. En dat komt soms van ver. We willen graag verkennen hoe we de eigen bronnen maximaal kunnen benutten.

Op wat voor grond zit de boer? Wat kan hij zelf telen? En hoe kun je die gewassen optimaal benutten? Kunnen we de afhankelijkheid van overzees geproduceerd krachtvoer en chemische kunstmest verlagen? En kunnen we zo ook zorgen voor meer biodiversiteit en landschap in de bedrijven?

Via kennissessies, bedrijfsnatuurplannen en strategische inventarisatieplannen onderzochten we de kansen. We zijn aan de slag gegaan met 40 veehouders. We onderzochten samen de kansen. Deze boeren vormden een dwarsdoorsnede van de bedrijven in het Westerkwartier. Van groot en wereldmarktgericht tot biologisch en wat kleinschaliger.

#### 2.1.1. Kennissessies en bijeenkomsten

##### Doel en aanpak

Op grond van de intakegesprekken met de 40 deelnemers vormde zich een beeld van wat de deelnemers onder natuurinclusieve landbouw verstaan, welke zaken men op dat vlak graag wil oppakken en welke kennisbehoefte er daarbij is. Op basis van de intakes is een rubricering gemaakt van de volgende thema's:

- Bodem en teelt zand
- Bodem en teelt klei
- Mest- en staltechniek
- Verwaarding en korte ketens
- Natuur en landschap
- Biologische landbouw

Hiervoor zijn inspiratiebijeenkomsten, bedrijfsbezoeken en een winterprogramma opgesteld, waarbij steeds is uitgegaan van 'boeren leren van boeren'. Daar waar het niet nodig is, halen we er geen externe adviseurs bij. De kennis zit wel binnen de groep van 40 ondernemers. Daar waar deelnemers echt een verdiepingsslag willen maken, boden we een passende activiteit aan.



## Bedrijfsbezoeken/farm walks voorjaar 2022

### >> *Bodem en teelt zand*

Bij natuurinclusieve kringlooplandbouw draait in essentie alles om de bodem en wat je daarmee kan. Wanneer we de inputs van overzees krachtvoer en industriële kunstmest willen verlagen zullen we weer meer kennis moeten opdoen van het nut van de bodembioïologie. Ook zal het teeltplan veranderen van Engels Raaigras en mais naar meer kruidenrijke mengsels en vlinderbloemigen in het grasland en wellicht eigen teelt van krachtvoer. Hoe ga je hier als boer mee om en wat zijn verstandige keuzes? Welke mogelijkheden biedt de grond ter plekke en kom ik niet in conflict met regelgeving voor gewasrotatie ed.?

We startten bij deelnemer Bart Ballast, die in samenwerking met een akkerbouwer in Zevenhuizen zijn eigen krachtvoer teelt, deels in mengteelten die zowel energie als eiwit voor de koeien opleveren. Vervolgens gingen we naar Peter Oosterhof in het Drentse Foxwolde die zijn bedrijf een aantal jaren geleden volledig omgevormd heeft naar een gesloten kringloop.

### >> *Bodem en teelt klei*

Dit onderdeel is vergelijkbaar met bodem en teelt zand alleen zijn de mogelijkheden en onmogelijkheden van klei ten opzichte van zand heel anders.

Hier startten we bij deelnemer Erik van der Velde uit Niehove. Biologisch kringloopboer volgens een Nieuw Zeelands pure graze model met een voorjaarskalvende veestapel. Vervolgens gingen we net over de Friese grens naar maatschap Grijpma uit Warfstermolen. Een integratie van een gangbaar melkveebedrijf en akkerbouwbedrijf. Maar dan wel met de ambitie om alle krachtvoer voor de koeien zelf te telen.

### >> *Mest- en staltechniek*

Veel deelnemers zijn ervan doordrongen dat drijfmest eigenlijk niet het meest geschikte product is om de bodem te voeden. Er is veel interesse voor alternatieven.

We startten met een bedrijfsbezoek aan maatschap Den Besten in Noordhorn. Dit gangbare melkveebedrijf heeft nieuw gebouwd voor de melkkoeien. In deze nieuwe stal wordt stroprijke vaste mest geproduceerd die in samenwerking met een akkerbouwer wordt benut. Vervolgens gingen we naar deelnemer De With in Marum. Op dit bedrijf staat een bestaande ligboxenstal met drijfmest. Als actief lid van de Vereniging tot behoud van boer en milieu (VBBM) kiezen zij voor maximale beweiding en optimalisatie van de kwaliteit van de drijfmest door rijping.





## Winterbijeenkomsten

Met Westerkwartier Natuurinclusief wilden we inspireren en voorbeelden laten zien en horen van boeren die dingen net een beetje anders doen en/of anders bekijken. Dat is niet eenvoudig in deze tijd. Want wat is nu echt de visie van maatschappij, overheid en markt op natuurinclusieve kringlooplandbouw? In het winterprogramma inspireerden boeren elkaar met hun ideeën en ervaringen voor een natuurinclusieve bedrijfsvoering.

Pieter van der Valk trapte op 6 december af. Hij is als melkveehouder uit Ferwoude ook de bedenker van de Grondcoöperatie Rijkdom. Deze coöperatie heeft een constructie bedacht en uitgewerkt om extensiveren financieel haalbaar te maken.

Ook maakt hij zich sterk voor 'Recycle'. ***“Allerlei partijen zijn in staat om groenafval te verwerken maar als boeren zijn we de enige partij die het op onze grond ook werkelijk kunnen recyclen”***. Hier liggen mogelijk ook kansen voor het Westerkwartier.

Op 12 januari was Sytse Gerritsma aan de beurt. Met ongeveer 80 koeien op ongeveer 80 ha verdient hij een mooi inkomen. Vrijwel zonder krachtvoer geven zijn koeien uit puur gras ongeveer 6.000 liter melk per jaar. ***“Net zo goed als een maat van mij die per koe 12.000 liter wil melken, vind ik dit ook topsport.”*** Met krap 500.000 liter melk per jaar verdient bij een goed inkomen en heeft lol in het 'boer zijn'. Voor velen ook een eye-opener dat zelfvoorzienend boeren loont.

Op 14 februari vertelde akkerbouwer Erik Emmens over de manier waarop melkveehouders en akkerbouwers in de Boermarken Zeijen de handen ineen hebben geslagen. In overleg met de Landbouwvereniging Grijpskerk schuift ook een aantal akkerbouwers uit het noordelijk deel van het Westerkwartier aan. De samenwerking in Zeijen gaat verder dan wat we in het Westerkwartier gewend zijn. ***“Je kan kijken naar het korte termijn gewin, maar ook naar de visie op langere termijn”***, aldus Erik. Vooral de visie zal bepalen of er een structurele samenwerking tussen veehouderij en akkerbouw komt.

Op 17 maart maakten we een excursie naar Sytze van der Goot van natuurboerderij Het Hoogveld in Eelde. Een prachtig bedrijf met prachtig Limousinvee. Wat is er te doen in natuur- en landschapsbeheer? Hoe ga je op een constructieve manier aan tafel? En kun je er een boterham mee verdienen? Sytze heeft een economisch renderend bedrijf neergezet op basis van voornamelijk natuurbeheer. We bespraken of dit een ontwikkelrichting is voor Westerkwartierders. ***“Probeer te voorkomen dat er grote, niet te beheren moerassen komen... Er moet wel boerenbeheer mogelijk zijn en blijven”***.



**UITNODIGING**  
WINTERPROGRAMMA BEDRIJFSKRUNGLOPEN  
WESTERKWARTIER NATUURINCLUSIEF

Afgelopen zomer is er veel gebeurd in agrarisch Nederland. Beleidsmatig zijn er helaas veel onzekerheden en open eindjes. We richten ons in het programma Westerkwartier Natuurinclusief daarom puur op de dingen waar je als boer zelf grip op hebt. Dit doen we volgens het principe 'boeren inspireren boeren'. Dit staat centraal in onderstaand winterprogramma. In alle bijeenkomsten worden nieuwe ideeën ingebracht die kansen kunnen bieden in de huidige situatie. Er is veel ruimte voor interactie met de sprekers en binnen de groep.

➔ **Dinsdagavond 6 december 2022 | 20.00**  
Spreker Pieter van der Valk, melkveehouder uit Ferwoude; bedenker van financieringsconstructie 'Grondcoöperatie Rijkdonk'

Agrarische grond met een dubbel doel: agrarisch én natuur/landschap. Deze doelen 50/50 gefinancierd waarbij de boer aan het stuur blijft. Het bestuur van de grondcoöperatie en grote agrarische banken kijken naar opschaling. Is deze manier van financieren de oplossing voor de grondbehoefte en doelen in het Westerkwartier?

➔ **Dinsdagavond 14 februari 2023 | 20.00**  
Samenwerking akkerbouw - veehouderij, i.s.m. LTO Noord Westerkwartier & landbouwvereniging Grijskerk e.o.

Nader uit te werken: bijeenkomst voor zowel veehouders als akkerbouwer uit het Westerkwartier. Een nieuwe kijk op lokale samenwerking/ gebiedskringloop staat centraal.

➔ **Vrijdag 17 maart 2023 excursie met lunch van 10.00 - 14.30**  
Natuurboer Sytze van der Goot, gaat in op ondernemen met natuur en natuurbeheerders.

Hoe maak je natuur beheren leuk en lucratief. En wat moeten terreinbeheerders en overheden aan boeren overlaten? Als boer voert Sytze een zogenaamd 'groenbestek' uit, praktisch en lonend. Is dit een voorbeeld voor meer boerenbeheer in het Westerkwartier?

Locatie V.O.F. van der Hoog, Dijkwijk 3 De Wip

Locatie Farm, Van der Velde, Heereburen 6 Niehove

Locatie Boerderij Het Hoogveld, Halmerdijk 71 Paterswolde

Opgave  
Wil je bij alle bijeenkomsten of bij een gedeelte daarvan aanwezig zijn? Geef dit dan uiterlijk 2 dagen van tevoren door via [gjstoeten@collectiefgroningenwest.nl](mailto:gjstoeten@collectiefgroningenwest.nl). Vermeld daarbij de data en het aantal mensen waarmee je komt. Je kunt gerust een geïnteresseerd bedrijfslid of buurtgenoot meenemen.

Figuur 1: uitnodiging winterbijeenkomsten

## Inzichten en leerpunten

- De opkomst voor de (winter)bijeenkomsten was met 20 tot 35 geïnteresseerden steeds goed. De discussies waren levendig en er werden nieuwe inzichten opgedaan. Daarmee lijkt het winterprogramma aardig geslaagd in de genoemde opzet: boeren inspireren boeren.

## Niet over de boeren, maar mét de boeren praten

Dat was één van de uitgangspunten van het Programma Westerkwartier Natuurinclusief. Dit heeft goed gewerkt. De groep van 40 melkveehouders die zich bij de start van het programma gevormd heeft, was zeer betrokken, toonde een grote bereidheid om mee te werken en met ons mee te denken, ondanks het sentiment dat leeft in de sector. Deze boeren hebben ons geholpen om inzicht te krijgen hoe het werkt op het boerenbedrijf, welke mogelijkheden er zijn om meer natuurinclusief te gaan boeren, maar ook waarom dit niet kan. Tijdens de vele bijeenkomsten die we georganiseerd hebben, hebben we ervaren dat boeren vooral ook elkaar inspireren.





## 2.1.2. Strategische bedrijfsplannen

### Doel en aanpak

Hoe ontwikkel je een toekomstbestendig en robuust bedrijfssysteem waarmee je een antwoord hebt op de opgaven voor milieu, natuur, landschap en economische weerbaarheid? Hiervoor hebben PPP Agro en ALAN Accountants en Adviseurs in opdracht van Collectief Groningen West voor een groep van 22 (melk)veehouders inzichtelijk gemaakt wat een verschuiving naar een bedrijfsvoering zonder derogatie en met verlies aan oppervlakte door de bufferstroken vanuit het GLB betekent op financieel gebied (liquiditeit) en voor de score op natuurinclusiviteit. De score op natuurinclusiviteit is bepaald aan de hand van de eco-maatregelen uit het GLB, de toepassing van natuur- en landschapsbeheer via het ANLb en de mate van een gesloten bedrijfsvoering.

De focus in van de verkenning lag op de vraag hoe de afbouw van derogatie en de invoering van bufferstroken (uitgaande van maximaal verlies aan grond) op het bedrijf ingevuld gaan worden. Hierbij zijn de accountants ervan uitgegaan dat er op de bedrijven geen toename is in het gebruik van kunstmest en ook toename in de mestafzet. Met andere woorden: bedrijven die al mest afzetten blijven maximaal dezelfde hoeveelheid afzetten.

De keuzes voor de ondernemer zijn in het onderzoek beperkt tot extensivering door:

- minder koeien;
- meer grond (nieuwe grond wordt ingevuld door pacht);
- of de combinatie van minder koeien en meer grond.

### Resultaten

Een aantal bedrijven zitten in huidige situatie financieel al zwaar door hoge financieringslasten, de recent opgelopen rente en lagere melkprijs. Voor de afbouw van derogatie is er onder de deelnemers vooral een wens om te extensiveren door meer grond onder het bedrijf te krijgen. Voor ongeveer de helft van de bedrijven is het gekozen toekomstplan met de gestelde kaders financieel onhaalbaar.

In de onderzochte situatie op de 22 bedrijven stijgt de natuurinclusiviteit door lagere inputs, extensivering en daarmee een meer gesloten bedrijfsvoering. Extensivering door meer grond levert ook meer mogelijkheden voor de inzet van eco-regelingen. Bijvoorbeeld meer grond om luzerne te zaaien (wat scoort in de ecoregelingen), waardoor de score op natuurinclusief stijgt.

### Inzichten en leerpunten

- De financiële marges van de onderzochte melkveebedrijven in het Westerkwartier zijn beperkt. Dit betekent dat een kostenstijgende transitie voor een groot deel van de boeren niet altijd betaalbaar is. Daarnaast leveren natuurinclusieve maatregelen financieel nog (te) weinig op.
- Extensivering in de vorm van meer (pacht)grond onder het bedrijf is voor meer dan de helft van de bedrijven financieel onhaalbaar. Dit betekent dat er door de afbouw van derogatie koeien zullen moeten verdwijnen. Minder koeien heeft directe gevolgen voor het inkomen van de boer. Dit betekent dat er, zonder aanvullend beleid, naast melkkoeien ook melkveebedrijven zullen gaan verdwijnen als gevolg van het verdwijnen van de derogatie.
- De huidige wet- en regelgeving stuurt de landbouw niet richting meer natuurinclusiviteit. Zonder aanvullend beleid zullen de 'stayers' gaan intensiveren om hun bedrijven financieel gezond te houden (maken). Deze bedrijven zullen daardoor lager scoren op natuurinclusiviteit.
- Het onderzoek en de ervaring van de adviseurs laat zien dat verandering tijd kost. Veranderen vraagt namelijk ook een aanpassing in de mindset, en nieuwe kennis en ervaring.



## Aanbevelingen

- Huidige financieringslast van veel bedrijven beperkt de mogelijkheid om op korte termijn stappen te zetten richting meer natuurinclusief. Kom met effectieve voorstellen waarbij natuurinclusief boeren financieel aantrekkelijk wordt gemaakt zodat het leidt tot meer uitvoering en bijdraagt aan de huidige problematiek rond de financiering en het toekomstperspectief van de bedrijven. Te denken valt aan substantiële korting op de rente en aanpassing van de aflossingsverplichtingen.
- Extensivering is op korte termijn nodig om het einde van de derogatie op te kunnen vangen. Zorg voor voldoende, betaalbare grond. Pachtgronden zijn financieel vaak makkelijker te realiseren dan grondaankoop.
- Verandering kost tijd. Ondersteuning van boeren hierin is belangrijk. De deelnemers uit het project krijgen een vervolgtraject aangeboden om te onderzoeken hoe hun bedrijven toekomstbestendig gemaakt kunnen worden, waarbij aandacht blijft voor een natuurinclusieve plus.

Zie ook: [www.veld-post.nl/artikel/900718-natuurinclusieve-melkveehouderij-westerkwartier-forse-uitdaging](http://www.veld-post.nl/artikel/900718-natuurinclusieve-melkveehouderij-westerkwartier-forse-uitdaging)

### Grond

Grond is een belangrijke sleutel in de transitie naar een natuurinclusieve landbouw. De twee grootste uitdagingen zijn de beschikbaarheid van grond en de financiering ervan. Grond is schaars én duur. Het wegvallen van de derogatie en de verplichte bufferstroken maken deze uitdagingen alleen maar groter. Ook de maatschappelijke wens tot extensivering leidt in veel gevallen tot de behoefte aan meer grond onder het agrarisch bedrijf.



### 2.1.3. Bedrijfsnatuurplannen

#### Doel en aanpak

Het Collectief Groningen West wilde voor de 40 deelnemende melkveehouderijbedrijven een bedrijfsnatuurplan opstellen dat inspireert en praktische informatie biedt voor het uitvoeren van natuur- en landschapsmaatregelen op de agrarische bedrijven inclusief mogelijkheden voor vergoedingen. Uiteindelijk is er voor 37 bedrijven een bedrijfsnatuurplan gemaakt.

Om deelnemers te inspireren zijn er bijeenkomsten georganiseerd over landschap, erfbeplanting en kruidenrijk grasland. Op elk van de 37 bedrijven heeft het collectief de natuur- en landschapswaarden geïnventariseerd en bekeken welke mogelijkheden er zijn om deze waarden te versterken. Via een keukentafelgesprek werd duidelijk hoe de boer zelf denkt over natuur op zijn of haar bedrijf en wat de wensen zijn. Dit gaf belangrijke input (gestuurd vanuit de boer) voor het opstellen van een individueel bedrijfsnatuurplan.

De conceptbedrijfsnatuurplannen zijn vervolgens besproken in kleine groepen van 7 tot 10 deelnemers. Tijdens de bijeenkomsten werd toelichting gegeven op de maatregelen en was er ruimte voor vragen.



Het viel op dat tijdens deze bijeenkomsten de deelnemers elkaar inspireerden om zich verder in maatregelen te verdiepen en te kijken waar ze mee aan de slag willen en kunnen. De opbrengst van de bijeenkomsten is verwerkt in de definitieve bedrijfsnatuurplannen.

Het effect van de uitvoering van de bedrijfsnatuurplannen op de natuur- en landschapswaarden zijn inzichtelijk gemaakt met behulp van de twee kritische prestatie-indicatoren (KPI's) Natuur & landschap en Kruidenrijk grasland uit de Biodiversiteitsmonitor melkveehouderij.

## Resultaten

In elk bedrijfsnatuurplan zijn het bedrijf en de bedrijfsomstandigheden in kaart gebracht evenals het historisch perspectief (wat was er vroeger aanwezig en wat is er voor deze streek herkenbaar?). Daarnaast zijn de bodemomstandigheden en waterhuishouding voor alle bedrijven op een eenvoudige wijze inzichtelijk gemaakt. Met deze informatie over bodem, water en landschap kunnen boeren goed meegenomen worden in maatregelen die passen in de omgeving en bij hun bedrijf. Deze 'algemene' informatie heeft bijgedragen aan de denkrichting over wat er mogelijk is op het bedrijf. Het geeft ondernemers meer inzicht in het vertrekpunt en maakt het daardoor makkelijker om te kijken wat de opties zijn om op het bedrijf natuur- en landschapswaarden te versterken.

### *Type maatregelen*

De toepassing van de maatregelen is afhankelijk van het landschap. Het noordelijke deel van het Westerkwartier is een open landschap met clusters voor weidevogelbeheer. Het zuidelijk deel kenmerkt zich door het gesloten coulisselandschap. De maatregelen zijn onder te verdelen in de volgende groepen:

- Inpassen en of optimaliseren van weidevogelbeheer: extensief weiden, plasdras, hoog peil, randenbeheer, grasland met rustperiode, extensief kruidenrijk grasland.
- Optimaliseren landschapsbeheer: aanplant en beheer houtsingels, botanische hooilandranden, poelen en knotbomen.
- Ecologisch slootschonen.
- Toepassen van vaste mest op bouwland.
- Het aanleggen van akkerranden.
- Erfbeplanting: fruitbomen, bes-dragende singels, voederhagen, struweelhagen.
- Productief kruidenrijk grasland.
- Maatregelen voor specifieke soorten: uilenkast, oeverzwaluwwand, keverbank.
- Aanleg en beheer van natuurvriendelijke oevers.

### *Score op KPI's Natuur & landschap en Kruidenrijk grasland*

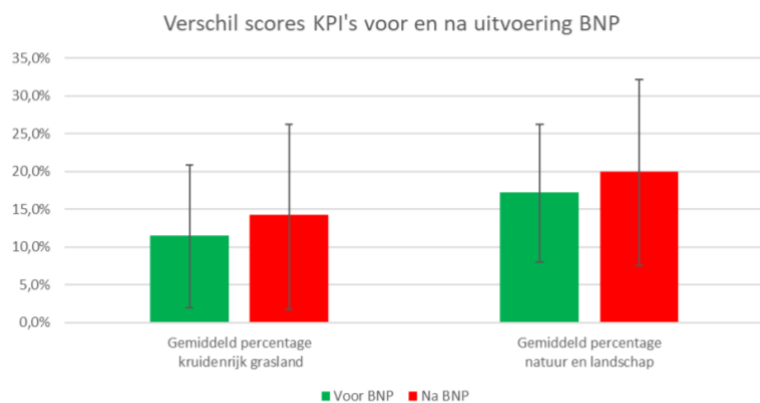
We hebben het effect van de uitvoering van de bedrijfsnatuurplannen meetbaar gemaakt met de KPI's (Kritische prestatie indicatoren) Natuur & landschap en Kruidenrijk grasland (zie ook [www.biodiversiteitsmonitor.nl](http://www.biodiversiteitsmonitor.nl)). Er is geen gemiddelde score voor Nederland voor deze KPI's beschikbaar, daarom hebben we de scores vergeleken met de drempelwaarden uit een studie van Van Doorn (2019)<sup>1</sup>. Drempelwaarden geven de score aan die nodig is voor instandhouding van de huidige staat van de biodiversiteit in het landelijk gebied. De drempelwaarden voor KPI Natuur & landschap is 10% en de drempelwaarde voor de KPI Kruidenrijk grasland is 15%.

<sup>1</sup> A. van Doorn, J.W. Erisman, D. Melman, N. van Eekeren, J.P. Lesschen, T. Visser, H. Blanken, 2019. Drempel- en streefwaarden voor de KPI's van de Biodiversiteitsmonitor melkveehouderij; Normeren vanuit de ecologie. Wageningen, Wageningen Environmental Research, Rapport WENR 2968. 76 blz.; 7 fig.; 6 tab.; 76 ref. <https://edepot.wur.nl/505122>.





Voor beide KPI's is de gemiddelde score van de deelnemers in de uitgangssituatie hoger dan de drempelwaarden. De gemiddelde score van de deelnemers op de KPI Kruidenrijk grasland gaat van 11,5 naar 14,3 procent wanneer de maatregelen uit de bedrijfsnatuurplannen uitgevoerd zijn. De gemiddelde score op de KPI Natuur en landschap gaat van 17,2 naar 20,0 procent (zie figuur 2). De spreidingsbalkjes in de figuur laten de hoogst en laagst scorende deelnemers zien.



Figuur 2: Scores op KPI's voor en na uitvoeringbedrijfsnatuurplan.

### *(Erf)beplanting*

Er is veel animo onder de deelnemers om aan de slag te gaan met erfbeplanting. De inventarisatie van erfbeplanting resulteert in circa 12.500 aan te planten bomen en struiken. De stuurgroep heeft het Collectief opdracht gegeven om deze bomen en struiken beschikbaar te stellen aan de deelnemers met een plant- en onderhoudsinstructie.

### Inzichten en leerpunten

- Een bedrijfsnatuurplan inspireert en geeft nieuwe inzichten voor het nemen van natuur- en landschapsversterkende maatregelen op het bedrijf.
- De ideeën die de boeren zelf aanreikten en zijn opgenomen in het bedrijfsnatuurplan slaan het beste aan. Inpassing in het bedrijf is doorslaggevend.
- Opvallend is dat bedrijven die al bezig zijn met een meer natuurinclusieve bedrijfsvoering vaak meer eigen ideeën hebben voor nieuwe maatregelen dan bedrijven die er net mee beginnen.
- Boeren inspireren elkaar. Overleg in kleine groepen (7 tot 10 personen) werkte daarbij goed.
- Het is belangrijk dat deelnemers ontzorgd worden. Dit is door het collectief gedaan door kennis aan te reiken, boeren te faciliteren en informatie te geven over mogelijkheden voor vergoedingen.
- Het aanvragen van vergunningen voor beplanting wordt door boeren als belemmerend ervaren en werkt demotiverend. Door als collectief de boeren te ontzorgen, maakt dat de boer zijn motivatie behoudt en direct aan de slag kan.
- Boeren geven aan dat vrijwilligheid belangrijk is. Bij veel deelnemers heerst de zorg dat de huidige vrijwillige (bovenwettelijke) maatregelen in de toekomst verplicht worden.
- Wees betrouwbaar in wat je te bieden hebt. Wijzigingen in uitbetaling van ecoregelingen (van GLB) als ook voor ANLb leidt tot ontmoediging bij boeren. Zorg dat de spelregels gedurende de wedstrijd gelijk blijven.



## Aanbevelingen

- Maak de meerwaarde van maatregelen voor boer én natuur inzichtelijk. Kennis en begrip over de effecten van maatregelen is een belangrijke voorwaarde om te kijken hoe de maatregelen passen binnen de bedrijfsvoering.
- Biedt maatwerk. Zodra de informatie over maatregelen toegespitst is op de eigen situatie en omgeving, des te eerder wordt het opgepakt.
- Boeren inspireren elkaar. Biedt ruimte (tijd en geld) voor onderlinge uitwisseling.
- Boeren willen stappen zetten voor een meer natuurinclusieve bedrijfsvoering, maar dat moet het wel financieel mogelijk zijn. Minstens zo belangrijk is dat het aantrekkelijk en makkelijk is. Ontzorg de boer daarin.
- Wees duidelijk in wat je de boer te bieden hebt. Wees daar consequent in. Onduidelijkheid in beleid en wijzigingen in vergoedingen (GLB/ecoregelingen) werken zeer demotiverend.

## Durf te planten!

Er is veel animo bij de boeren om te gaan planten: fruitbomen, houtsingels en (voeder)hagen.

Durf te planten! gaat over de wens van veel boeren om aan de gang te gaan met het versterken van de natuur- en landschapsmaatregelen op hun bedrijven. Het gaat over de inspiratie die gegeven is door het ontwikkelen van bedrijfsnatuurplannen en de zaadjes die daarmee geplant zijn. Durf te planten! gaat ook over de bereidheid van de gemeente om in overleg te kijken hoe maatwerk voor beplanting geboden kan worden binnen de wet- en regelgeving. Durf concrete stappen te zetten, want dat is hard nodig.





---

## 2.2. Gezonde bodem

Het project 'Gezonde bodem' bestond uit een kennisspoor en een praktijkspoor.

De insteek van het kennisspoor was om een kennis- en onderzoeksproject op te zetten rondom het voeden van een gezond bodemleven. Zaken die aan bod zouden komen zijn:

- Welke alternatieve bedrijfs- en teeltsystemen zijn mogelijk in het Westerkwartier?
- Welke kwaliteit/soort mest leveren die op?
- Wat is het effect daarvan op de verschillende bodems in het Westerkwartier?

Als eerste stap in het kennisspoor is een bodemcursus opgezet voor boeren. Deze cursus werd gecoördineerd door Gebiedscoöperatie Westerkwartier en voor de inhoudelijke begeleiding werd bodemspecialist René Jochems ingeschakeld. Ondanks meerdere pogingen om de doelgroep te bereiken, bleek de animo nagenoeg nihil. De bodemcursus is daarom afgeblazen. Als oorzaak voor de magere belangstelling voor deze cursus is een overaanbod aan bodemcursussen genoemd. Mogelijk was ook de Gebiedscoöperatie Westerkwartier niet de aangewezen partij voor de coördinatie van deze cursus.

In het praktijkspoor lag de focus op twee ambitieuze melkveehouders met (plannen voor) een vernieuwend stalsysteem. In dit systeem wordt de urine en feces direct achter de koe gescheiden. Om de zuivere urine in te kunnen zetten als kunstmestvervanger op het eigen bedrijf hadden deze ondernemers een ontheffing of experimenteerruimte nodig. Vanuit het programma zijn deze ondernemers ondersteund door een verzoek om experimenteerruimte te doen aan het ministerie van LNV. Het ministerie heeft uiteindelijk aangegeven geen ontheffing of experimenteerruimte te kunnen verlenen voor het aanwenden van urine als kunstmestvervanger. Hoopgevend leek een bezoek van een delegatie van de VVD Tweede Kamerleden en een Europarlementariër op één van deze bedrijven, maar deze afspraak is op het laatste moment afgezegd. Inmiddels heeft één van de twee ondernemers de nieuwe stal gerealiseerd en in gebruik genomen. Het andere bedrijf heeft afgezien van de bouwplannen. Met de agrariër is vervolgens nog de optie besproken van deelname aan een onderzoeksprogramma, maar dit bood voor de agrariër geen meerwaarde.

### Inzichten en leerpunten

- De 'bewegingsruimte' in mestgerelateerde zaken blijkt in de praktijk zeer beperkt te zijn. De meerwaarde van interbestuurlijke samenwerking heeft zich op dit punt onvoldoende kunnen bewijzen. Bij een deel van de betrokkenen heeft dit tot teleurstelling geleid.



---

### 2.3. Korte ketens

Het doel van het project 'Korte ketens' was om zicht te bieden op bedrijfseconomische perspectieven en andere vormen van waardering van natuurinclusieve landbouw. Hierbij is o.m. gekeken naar de samenwerkingsambities met tbo's (die concreter terugkwamen in de bedrijfsnatuurplannen, zie 2.1.3), kansen voor (agrarische) recreatie en het ontwikkelen van korte voedselketens in het Westerkwartier.

Na oplevering van een omgevings- en kansenanalyse door Gebiedscoöperatie Westerkwartier is samen met verschillende agrariërs gekeken naar kansen voor natuurinclusieve verdienmodellen. Het bleek in de praktijk complex om de (latente) ambities om te zetten in gezamenlijke realisatie.

Na het faillissement van de Gebiedscoöperatie Westerkwartier hebben twee externe adviseurs in 2023 de kansen verkend om:

- Natuurinclusieve verdienmodellen in het Westerkwartier te ontwikkelen door in te zoomen op de korte keten. Op basis van deze verkenning heeft de stuurgroep geconcludeerd dat deze verkenning te weinig aanknopingspunten biedt voor een vervolproces binnen Westerkwartier Natuurinclusief.
- Meer grond onder agrarische bedrijven te krijgen. In deze verkenning is gekeken naar mogelijkheden die banken bieden, coöperatieve oplossingen en samenwerking met terreinbeherende organisaties. Deze verkenning heeft geleid tot grote belangstelling voor de rapportage. In november 2023 zijn drie Grond Treffens georganiseerd.

#### Grond Treffens

Dat de beschikbaarheid over voldoende grond van groot belang is voor vitale agrarische bedrijven is gedurende de looptijd van dit programma duidelijk geworden. In het voorjaar van 2023 is daarom een verkenning gedaan naar mogelijke routes die agrariërs kunnen helpen om meer grond onder hun bedrijf te krijgen. Deze verkenning heeft vervolgens geleid tot drie drukbezochte informatieve bijeenkomsten over grondzaken met thema's als 'banken en financieringen', 'coöperatieve oplossingen' en 'pachtconstructies'. Tijdens de laatste bijeenkomst over pachtconstructies werd duidelijk hoe groot de impact voor sommige boeren is van het gelijkheidsbeginsel dat Staatsbosbeheer vanaf 1 januari 2024 toepast in haar gronduitgiftebeleid (n.a.v. het Didam arrest).

Naar aanleiding van deze bijeenkomst heeft het Collectief Groningen West aandacht gevraagd voor deze 'knelgevallen' bij BoerenNatuur en Staatsbosbeheer. Staatsbosbeheer heeft toegezegd met de betreffende boeren in gesprek te gaan.

#### Inzichten en leerpunten

- De belangstelling van boeren in het Westerkwartier in gezamenlijke korte voedselketeninitiatieven bleek mager te zijn.
- De beschikbaarheid en voldoende en betaalbare grond is een belangrijke sleutel in de transitie naar een natuurinclusieve landbouw.
- Meerdere boeren hebben de wens geuit om intensiever samen te gaan werken met tbo's.

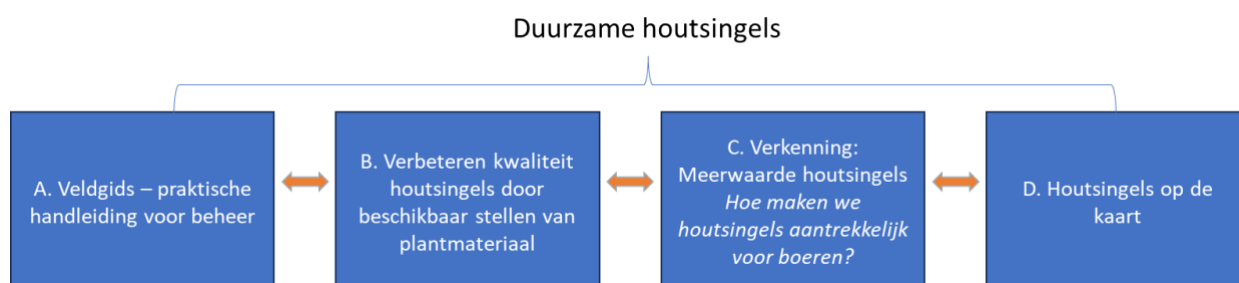


## 2.4. Lopende projecten

### 2.4.1. Duurzame houtsingels

Om de houtsingels in het Westerkwartier te versterken zowel door beplanting als door beheer worden vier projecten uitgevoerd die nauw op elkaar aansluiten. We stellen een veldgids op voor beheerders van houtsingels met daarin praktische informatie over beheer voor een bepaald type houtsingel/streefbeeld (A). In het onderdeel 'Houtsingels op de kaart' wordt een gebiedsdekkend accurate basis GIS-kaart ontwikkeld waarin alle huidige singelelementen op perceelniveau zijn ingetekend (D), zodat beheerders en beleidsmaker goed kunnen zien welke singel waar staat. We geven een nieuwe impuls aan de kwaliteit van de houtsingels door plantmateriaal beschikbaar te stellen (B). En we verkennen hoe we het gebruik, eigendom en beheer van houtsingels aantrekkelijker kunnen maken en daarmee de kwaliteit en de bescherming van de houtsingels in het Westerkwartier kunnen versterken (C). In figuur 4 zijn de vier projecten schematisch weergegeven.

Deze projecten worden vóór eind maart 2024 opgeleverd. Opdrachtgever is de gemeente Westerkwartier.



Figuur 3: Overzicht houtsingelprojecten

### 2.4.2. Beplanting bedrijfsnatuurplannen

In de bedrijfsnatuurplannen (zie 2.1.3) zijn voorstellen gedaan voor erfbeplanting en beplanting van (voeder)hagen en houtsingels. Collectief Groningen West heeft bij de deelnemers geïnventariseerd wie aan de slag wil gaan met beplanting. Er is veel animo voor, zeker als het collectief hierin de deelnemers ondersteunt. De stuurgroep is in december 2023 akkoord gegaan om het beplantingsmateriaal beschikbaar te stellen, zodat de deelnemers die dat willen ook er direct mee aan de slag kunnen. Het Collectief coördineert de bestelling en verdeling van de bomen en struiken. De deelnemers moeten zelf zorgen voor het planten. Daarvoor ontvangen zij een instructie. Voor eind maart 2024 moeten de bomen en planten in de grond staan.

### 2.4.3. Veevoerproef

Enkele boeren in het Westerkwartier voeren ECA (Energy Cattle Addition) aan hun koeien omdat dit een gunstige uitwerking lijkt te hebben op de diergezondheid en daarmee hun producten (melk en vlees), hun gedrag en de samenstelling van de mest. ECA is een 100% natuurlijk aanvullend diervoeder voor voedselproducerende dieren.

Er is behoefte aan een proefopzet met een groep van circa 20 melkveehouders die gedurende drie jaar, onder begeleiding van het consortium, ECA toe gaan dienen aan het vee. Onderdeel van de proefopzet is een nulmeting en professionele monitoring en analyse. Het consortium, onder leiding van Hans Bergsma, is om met een projectvoorstel te komen. Dit moet uiterlijk op 1 maart 2024 voorgelegd zijn aan de stuurgroep.





---

## 2.5. Overige projecten

Naast de eigen programmalijnen en projecten heeft Westerkwartier Natuurinclusief drie projecten procesmatig en financieel ondersteund. De kennis, het netwerk en de uitkomsten van deze (deels nog lopende) projecten zorgden voor een waardevolle kruisbestuiving.

### 2.5.1. Oerboer (2021 - 2022)

In het project Oerboer werd door de ogen van gepensioneerde boeren uit het Westerkwartier naar de landbouw van vroeger, het heden en de toekomst gekeken. In de film, die in 2022 in première is gegaan, vertelden deze 'oerboeren' over hoe zij in hun tijd omgingen met onkruiddruk, zieke dieren en gewassen, bodem en droogte. Dit zijn verhalen uit de tijd voor de schaalvergroting en de landbouwrevolutie vanaf de jaren '60. De vertoningen van de film in o.m. het Wierdenlandmuseum, de Postwagen in Tolbert, in vele dorpshuizen en op scholen bleken ware publiekstrekkingen. In het project Oerboer werd samengewerkt met de Natuur- en Milieufederatie Groningen (NMFG) en het Wierdenlandmuseum.

### 2.5.2. Backcasting (2021 - 2024)

Onder begeleiding van Wageningen University & Research zijn agrariërs in het Westerkwartier en aangrenzende gebieden aan de slag gegaan met het ontwikkelen van toekomstbeelden voor de regionale melkveehouderij en het ontwerpen van bedrijfssystemen voor melkveebedrijven die passen in hun gebied. Dit gebeurt via de methode van 'backcasting' gedaan, waarbij de gewenste situatie in 2030 centraal staat en van daaruit wordt gekeken naar wat er moet gebeuren om dit eindresultaat te bereiken.

Binnen dit project werden de groepen ondersteund met landbouwkundige, ecologische en economische kennis die nodig is binnen het ontwerpproces. Boeren en onderzoekers werkten daarbij samen aan de concretisering van gebiedsplannen naar bedrijfssystemen. Dit heeft geleid tot het vergroten van het handelingsperspectief van boeren om toekomstbestendig te boeren. Met daarbij als centrale thema's: bodemkwaliteit, waterkwaliteit, flora en fauna, herstel en behoud van landschappen en behoud of verbetering van inkomen. De eerste fase van backcasting heeft vier bedrijfstypen benoemd die voor het Westerkwartier relevant zijn: 1) grootschalig en efficiënt, 2) samenwerking akkerbouw en melkveehouderij, 3) natuurgericht en 4) lage kosten en zelfvoorzienend. De uitkomsten van deze verkenning heeft de basis gevormd voor het 'Treffen' van 24 maart 2023, waarin vier Friese agrariërs hun Westerkwartierder collega's informeerden over de kansen voor de verschillende bedrijfstypen. In de tweede fase van backcasting wordt met een andere groep agrariërs de verdieping gezocht a.d.h.v. de verschillende bedrijfssystemen. Het programma backcasting wordt in de loop van 2024 afgerond.

### 2.5.3. Erfgoed Deal (2023 - heden)

In 2022 kende het ministerie van OCW een Erfgoed Deal toe voor het beschermen en onderhouden van de landschappelijke kwaliteiten in het Nationaal Landschap Middag-Humsterland. In deze Erfgoed Deal werken de Gebiedsraad Middag-Humsterland, Collectief Groningen West, gemeente Westerkwartier, Stichting Nationaal Landschap Middag-Humsterland samen met de boeren aan de bescherming en het beheer van de unieke landschappelijke waarden van het Middag-Humsterland. Westerkwartier Natuurinclusief heeft de Erfgoed Deal financieel ondersteund.



De Erfgoed Deal Middag-Humsterland kent drie sporen:

1. De ontwikkeling van een landschapsvisie voor het Reitdiepdalgebied. Dit is belegd bij een gerenommeerde landschapsarchitect via de landschapswerkplaats van Toukomst.
2. De ontwikkeling van een gebiedsofferte waarin de agrariërs in het gebied een aanbod doen van maatregelen die zij kunnen nemen voor beheer en onderhoud van het karakteristieke landschap in het Middag-Humsterland.
3. Uitvoeringspilots met boeren om snel op gebiedsniveau met concrete maatregelen aan de slag te gaan. Om van te leren en om te laten zien aan betrokkenen.

De Erfgoed Deal loopt langer door dan Westerkwartier Natuurinclusief. De borging van het project is belegd bij de gemeente Westerkwartier.





### 3. Communicatie

Het aanslaan van de juiste toon om mensen te betrekken en te verbinden is belangrijk voor een goede samenwerking binnen Westerkwartier Natuurinclusief. Aan het begin van het programma hebben we de communicatiedoelgroepen bepaald en met een reeks stakeholders gesprekken gevoerd.

Stakeholder	Belang	Invloed	Omgang	Communicatiedoel
Ministerie van LNV	+	+	Actief samenwerken	Kennis / houding / gedrag
Provincie Groningen	+	+	Actief samenwerken	Kennis / houding / gedrag
Gemeente Westerkwartier	+	+	Actief samenwerken	Kennis / houding / gedrag
Waterschap Noorderzijlvest	+	+	Actief samenwerken	Kennis / houding / gedrag
Gebiedcoöperatie Westerkwartier	+	+	Actief samenwerken	Kennis / houding / gedrag
Collectief West Groningen	+	+	Actief samenwerken	Kennis / houding / gedrag
LTO Westerkwartier	+	+	Actief samenwerken	Kennis / houding / gedrag
Staatsbosbeheer	+	+	Actief samenwerken	Kennis / houding / gedrag
Groninger Landschap	+	+	Actief samenwerken	Kennis / houding / gedrag
Aan de pilot deelnemende boeren in WK (via Collectief West Groningen)	++	++	Actief samenwerken	Kennis / houding / gedrag
Niet aan de pilot deelnemende boeren in WK	+	-	Informereren	Kennis / houding / gedrag
Ketens voedingsmiddelen vanaf het erf (o.a. foodsector Westerkwartier)	+	-	Informereren	Kennis / houding
Publiek Westerkwartier	+	-	Informereren	Kennis / houding
Boeren in Nederland	-	-	Monitoren	Kennis / houding
Leveranciers van boeren	-	-	Monitoren	Kennis / houding
Natuur en Milieufederatie Groningen	+	+	Actief samenwerken	Kennis / houding / gedrag
Media	-	+	Tevreden houden	Kennis / houding
Financiële instellingen	-	+	Tevreden houden	Kennis / houding
Afneemers van boeren (Friesland Campina?)	-	+	Tevreden houden	Kennis / houding
Opleidingen	+	+	Actief samenwerken	Kennis / houding / gedrag

Tabel 1: communicatiedoelen Westerkwartier Natuurinclusief

Op basis van de gesprekken is per stakeholder een communicatiedoel vastgesteld en konden we, na afstemming met een aantal bestuurders, het strategisch communicatieframe opstellen.



Daarin bepaalden we onze visie op communicatie, onze ambities, en de manier waarop we daar invulling aan willen geven. Het proces om te komen tot het frame zorgde voor verdere afstemming met de betrokken partijen, waarmee we meer helderheid over het doel, de middelen en de uitkomsten kregen.

---

### 3.1. Aanpak

Het gebruiken van een heldere huisstijl in alle uitingen zorgt voor samenhang en versterkt de boodschap. Een eigen logo, diverse templates en een website maakten het programma herkenbaar en droegen bij aan het vertrouwen. Op de website [www.westerkwartiernatuurinclusief.nl](http://www.westerkwartiernatuurinclusief.nl) geven we uitleg over het programma en meer informatie over de verschillende onderdelen. We gebruiken de site om actuele ontwikkelingen te delen en plaatsen er interviews. Met [regelmatige updates](#) blijft de website actueel.

Zo gaven we bij aanvang met een serie dubbelinterviews inzicht in de initiatieven, de samenwerkingen en de uitdagingen waar de melkveehouders én de partners in het project mee te maken hebben. In die interviews was ook ruimte om de zaken die al in beweging waren te belichten. Omdat we in het strategisch communicatierame al vast hadden gelegd dat het af en toe ook mag 'schuren' kozen we voor een journalistieke aanpak waarin we kritische opmerkingen niet schuwden. Zo tekenden we bijvoorbeeld bij een melkveehouder op: *"De overheid en de consument willen het niet horen, maar 'gas erop' is volgens mij voor de boer tot nu toe de enige manier om te overleven."* En bij een terrein beherende organisatie "Je verantwoordelijkheid nemen en meedenken over oplossingen is in mijn ogen altijd beter dan je kop in het zand steken. Blijven ontkennen schiet niet op."

De sociale media [X](#) (voorheen Twitter) (137 volgers) en [LinkedIn](#) (233 volgers) hebben we ingezet om een bredere groep te interesseren voor ons programma, waarbij we altijd een verwijzing naar de website op hebben genomen.

E-mail nieuwsbrieven zijn ingezet om uitnodigingen en verslagen van bijeenkomsten te communiceren. Zo'n 234 geïnteresseerden hebben zich gedurende de looptijd van het programma ingeschreven voor de nieuwsbrief die over het algemeen goed gelezen werden.

---

### 3.2. Westerkwartier Natuurinclusief Treffen

Een belangrijk verbindend element in de communicatie waren de bijeenkomsten, die we vanaf het begin van het programma steeds 'Treffen' hebben genoemd. Aan het begin van de looptijd was de organisatie hiervan, mede door de onzekerheid rondom corona, lastig. Het in gesprek blijven en fysiek bij elkaar komen tijdens laagdrempelige bijeenkomsten met veel interactie werkte goed en verbindend. We zorgden steeds voor goede visuele ondersteuning met presentaties en een visueel verslag, gemaakt door een kritisch meeluisterende Elisabeth van der Spek. De presentatie van de bijeenkomsten was steeds in handen van projectleider Irene van Dorp.

Tijdens het eerste Treffen op 8 september 2021 hebben we het programma en de programmalijnen en projecten geïntroduceerd aan een breed publiek. Tijdens deze bijeenkomst werd de gezamenlijke zoektocht en het belang van informeren en inspireren benadrukt, zoals ook te zien is in het visueel verslag in figuur 4. Ook werd tijdens de bijeenkomst benadrukt dat ieder zijn eigen weg mag gaan.





Figuur 4: Visueel verslag van het eerste Westerkwartier Natuurinclusief Treffen

Op 24 maart 2023 organiseerden we het tweede Treffen waarin de vier bedrijfsstijlen uit het project Backcasting gepresenteerd werden door vier Friese boeren die al op deze wijze boeren. Boeren inspireren andere boeren, stond centraal tijdens deze bijeenkomst. Interessant om te zien dat er naast verschillen ook veel overeenkomsten zijn tussen de vier bedrijfsstijlen.



Figuur 5: Visueel verslag tweede Treffen

Op 20 december vond het derde en tevens afrondende Treffen plaats. Naast het terugblikken op drie jaren interbestuurlijke samenwerking werden de resultaten van het project Strategische bedrijfsplannen en de Bedrijfsnatuurplannen gepresenteerd. Het belang van iedereen aan tafel hebben, stil te staan bij wat er al is en oog te hebben voor wat niet kan, kwam uitvoerig aan bod tijdens deze bijeenkomst.





Figuur 6: Visueel verslag Slot Treffen

Van de meeste bijeenkomsten plaatsten we een verslag met foto's en soms video op de website. Een samenvatting van deze bijeenkomst is in [deze video](#) te bekijken.

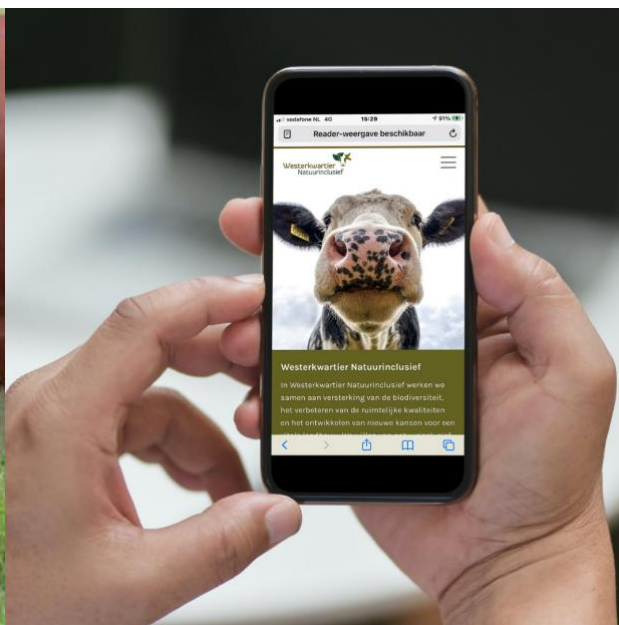
### 3.3. Leerpunten communicatie Westerkwartier Natuurinclusief

- Het vooraf afstemmen met de partners zorgt voor duidelijkheid gedurende de looptijd van het programma.
- Gebruikmaken van bestaande structuren en samenwerken met mensen en organisaties met een sterk ontwikkeld netwerk in het gebied en in de doelgroep is noodzakelijk. De inspanningen van Collectief Groningen West (Gert-Jan Stoeten) om de melkveehouders in beweging te krijgen en deel te laten nemen aan het programma waren, zeker aan het begin van het programma, van grote invloed.
- Voor de bodemcursus hebben we veel communicatieve inspanningen geleverd om deelnemers te werven. Dat is uiteindelijk niet gelukt, zie hoofdstuk 2. Tijdig bepalen of deelproject van de grond kan komen, voorkomt dat er energie gaat zitten in projecten die niet van de grond komen.
- Het wisselen van projectleiders op de deelprojecten maakte het vasthouden van een ontwikkellijn en het stelselmatig communiceren over het project ingewikkeld. Het faillissement van Gebiedscoöperatie Westerkwartier had een verstorend effect op de ontwikkelingen.



## Samen doen

We hebben elkaar nodig en moeten het samen doen. Dat klinkt als een open deur, maar blijkt in de praktijk lang niet altijd eenvoudig te zijn. Het samen doen gaat over elkaar ontmoeten, oprechte interesse in elkaars belangen en werken aan gezamenlijke doelen. Binnen Westerkwartier Natuurinclusief hebben we ervaren hoe belangrijk het is om gebruik te maken van elkaars netwerk en van bestaande structuren.





## 4. Financiële verantwoording

Het programma Westerkwartier Natuurinclusief kende een startbudget van € 1.608.926,- exclusief btw. Penvoerder provincie Groningen verzorgde i.s.m. Wing viermaal per jaar een financiële tussenrapportage. Het restantbudget bedraagt op 15 januari 2024 € 264.105,-, ondanks de langere looptijd en besteding van middelen aan extra budgetten. Het restantbudget vloeit terug naar het ministerie van LNV.

In de programmaperiode is, naast de eigen projecten, financiële ondersteuning geboden aan de onderstaande projecten Oerboer en de Erfgoed Deal Middag Humsterland. Daarnaast zijn er extra budgetten toegekend voor werkzaamheden m.b.t. houtsingels.

### Inzichten en leerpunten

- De provincie Groningen heeft haar rol als penvoerder van het programma goed opgepakt.
- We concluderen dat de toegekende budgetten erg fors geweest zijn. Dit budget zou ook in geval van 'normale' omstandigheden ruim zijn.
- In 2023 bleek dat het factureringsritme van de opdrachtnemers niet aansloot op de oorspronkelijke planning. Dit heeft geleid tot extra administratieve werkzaamheden bij provincie Groningen om aanbestedingsprocedures te voorkomen. Dit had voorkomen kunnen worden als er intensiever contact geweest was tussen opdrachtgever en opdrachtnemer.



## 5. Opbrengst programma en vervolg

Het Programma Westerkwartier Natuurinclusief is op 31 december 2023 afgerond. In dit Slotstuk hebben we uiteengezet wat we de afgelopen drie jaar gedaan hebben en welke inzichten en leerpunten dit opgeleverd heeft. Een aantal van deze punten zijn als puzzelstukjes gepresenteerd tijdens het Slot Treffen op 20 december jl.

### 5.1. Puzzelstukjes Westerkwartier Natuurinclusief

#### >> Grond

Grond is een belangrijke sleutel in de transitie naar een natuurinclusieve landbouw. De twee grootste uitdagingen zijn de beschikbaarheid van grond en de financiering ervan. Grond is schaars én duur.

#### >> Mét de boeren

Niet over de boeren, maar mét de boeren praten. De groep van 40 melkveehouders was zeer betrokken, toonde een grote bereidheid om met ons mee te denken, ondanks het sentiment dat leeft in de sector. Deze boeren hebben ons geholpen om inzicht te krijgen hoe het werkt op het boerenbedrijf, welke mogelijkheden er zijn om meer natuurinclusief te gaan boeren, maar ook waarom dit niet kan.

#### >> Samen doen

We hebben elkaar nodig en moeten het samen doen. Dat klinkt als een open deur, maar blijkt in de praktijk lang niet altijd eenvoudig te zijn. Het samen doen gaat over elkaar ontmoeten, oprechte interesse in elkaars belangen en werken aan gezamenlijke doelen. Binnen Westerkwartier Natuurinclusief hebben we ervaren hoe belangrijk het is om gebruik te maken van elkaars netwerk en van bestaande structuren.

#### >> Durf te planten!

Er is veel animo bij de boeren om te gaan planten: fruitbomen, houtsingels en (voeder)hagen. Durf te planten! gaat over de wens van veel boeren om aan de gang te gaan met het versterken van de natuur- en landschapsmaatregelen op hun bedrijven. Het gaat over de inspiratie die gegeven is door het ontwikkelen van bedrijfsnatuurplannen en de zaadjes die daarmee geplant zijn. Durf te planten! gaat ook over de bereidheid van de gemeente om in overleg te kijken hoe maatwerk voor beplanting geboden kan worden binnen de wet- en regelgeving. Durf concrete stappen te zetten, want dat is hard nodig.



Figuur 7: Puzzel Westerkwartier Natuurinclusief





Tijdens het Slot Treffen hebben we hier drie puzzelstukjes aan toegevoegd.

### >> **Tijd**

Er wordt een groot beroep gedaan op boeren om te veranderen. Maar verandering kost tijd. Het is belangrijk dat boeren de tijd krijgen om hun bedrijven aan te passen. Verandering gaat ook over mindset en gedrag. Ondersteuning hierin is belangrijk. Korte tijdspaden en strakke deadlines werken hierbij vaak averechts.

### >> **Ontzorgen**

Ontzorgen is een belangrijke stimulans voor boeren om direct aan de slag te gaan. Ontzorgen kan gaan over het aanvragen van vergunningen voor beplanting of het verhogen van een waterpeil, maar ook door te faciliteren in een moeilijk gesprek. Door boeren te ontzorgen, behouden zij motivatie om direct aan de slag te gaan.

### >> **Inspiratie**

Het is al meerdere malen opgeschreven in dit document, maar de waarde van elkaar inspireren is groot. Boeren inspireren elkaar. Beleidsmakers worden geïnspireerd door verhalen uit de praktijk. Inspiratie helpt om ons denken op te rekken, creatiever te worden en nieuwe kansen en mogelijkheden te ontdekken.







---

## 5.2. Puzzel is nog niet gelegd

De puzzel is nog niet gelegd. Wanneer we kijken naar de doelstelling van ons programma dan kunnen we concluderen dat er mooie stappen gezet zijn, maar we niet in alles geslaagd zijn. De bedrijfsnatuurplannen geven een mooie impuls aan de natuur- en landschapswaarden op en rond het boerenerf, zeker met het plantmateriaal dat recent beschikbaar gesteld is aan de boeren. De houtsingelprojecten dragen eraan bij dat het gebruik, eigendom en beheer van houtsingels aantrekkelijker wordt, waardoor uiteindelijk de kwaliteit van houtsingels in het Westerkwartier versterkt zal worden.

Er bleek weinig animo te zijn voor het opzetten van een korte keten in het Westerkwartier. De boeren die hierin al iets doen, gaven ons terug hun eigen kanalen te hebben en weinig voordelen te zien in het gezamenlijk opzetten van een korte keten in het Westerkwartier.

Soms bieden nieuwe oplossingen (nog) geen perspectief. De jonge ondernemer die de urine van zijn koeien als kunstmestvervanger in wil zetten, heeft hier geen (experimenteer)ruimte voor gekregen. In het huidige mestbeleid is het gebruik van Renure niet mogelijk, ondanks de ambities van de EU en het ministerie van LNV.

Voor veel boeren is het op dit moment financieel moeilijk om de omslag te maken naar een natuurinclusieve bedrijfsvoering. De huidige regelgeving, met het afbouwen van derogatie en de verplichte aanleg van bufferstroken, de hoge kosten én oplopende rente leiden ertoe dat veel boeren nu al moeite hebben om het hoofd boven water te houden. Investeren in natuurinclusieve maatregelen lijkt voor veel boeren niet haalbaar te zijn op dit moment. Bovendien leveren deze maatregelen financieel nog te weinig op. Dit staat haaks op wensen van de maatschappij.

Ons programma laat ook zien dat veel boeren bereid zijn om stappen richting een natuurinclusieve bedrijfsvoering te zetten. Zij denken na over hun toekomst en de kansen en mogelijkheden die voorbij komen. Dat zien we terug in de bedrijfs(natuur)plannen en de bijeenkomsten die we daarvoor organiseerden. Ook de bijeenkomsten in november 2023 over grond werden goed bezocht. Boeren en terreinbeherende organisaties zoeken elkaar op om de mogelijkheden voor samenwerking te verkennen. Voor boeren kan dit leiden tot de beschikbaarheid over meer grond, voor de tbo's tot een groter areaal voor natuurmaatregelen. De ene keer gaat deze samenwerking beter dan de andere keer. Het gewijzigde pachtbeleid dat Staatsbosbeheer als gevolg van het Didam-arrest moest doorvoeren zorgt voor onrust onder de boeren. Transparantie, zorgvuldigheid en ruimte voor maatwerk zijn belangrijk. Hier is zeker winst te halen voor alle partijen.



---

### 5.3. Conclusies en aanbevelingen

In aanvulling op de puzzelstukjes zoals in paragraaf 5.1 gepresenteerd, komen we tot de volgende conclusies en aanbevelingen.

- Ondanks dat veel boeren bereid zijn om stappen te zetten richting een natuurinclusieve bedrijfsvoering, is het voor een grote groep op dit moment erg lastig om financiële stappen te zetten in die richting. Dit heeft enerzijds te maken met het huidige beleid en de oplopende kosten, anderzijds leveren natuurinclusieve diensten financieel te weinig op.
- Daarentegen zijn boeren wel bereid om (kleine) stappen te zetten richting een natuurinclusieve bedrijfsvoering. Boeren denken na over hun toekomst en hebben hier ideeën over. Een transitie kost tijd. Een grote afstand zal in klein stappen afgelegd moeten worden. Biedt de boeren duidelijkheid, financiële ondersteuning en voldoende tijd.
- Grond is een belangrijke sleutel in de transitie naar een natuurinclusieve landbouw. Maar grond is schaars én duur. Zorg voor voldoende en betaalbare grond. Hiervoor zijn verschillende nieuwe financieringsvormen in ontwikkeling, die hier aan bij kunnen dragen.
- De huidige financieringslast beperkt vaak de mogelijkheid van bedrijven om stappen te zetten. Een economische basis onder natuurinclusieve landbouw in combinatie met het (tijdelijk) reduceren van de financieringslasten zal boeren stimuleren en perspectief geven.
- De EU heeft een belangrijke rol in het nationale landbouwbeleid. Veel diensten en beloningen moeten 'Brussel-proof' zijn. Als intermediair tussen de EU en individuele boeren speelt het Ministerie van LNV een belangrijke rol. Houdt voldoende verbinding met de praktijk en de gebiedsprocessen, laat in Brussel zien waartoe de Nederlandse boeren toe in staat zijn en wees (eerder) duidelijk over wat wel en niet kan.
- Om (jonge) agrariërs enthousiast en betrokken te houden is een toekomstperspectief nodig voor de sector waarin natuurinclusief boeren een lonende activiteit kan worden. Hier is aanvullend overheidsbeleid voor nodig. Maar ook de keten en consument spelen hierin een belangrijke rol.
- Op dit moment biedt een ontwikkeling richting natuurinclusief geen toekomstperspectief voor boeren. Het Nationaal Programma Landelijk Gebied, en de uitwerking daarvan voor provincie Groningen, zijn cruciaal om dit perspectief wél te laten ontstaan. Het gaat daarbij om factoren als een hogere prijs voor producten, beloning van groenblauwe diensten en vermindering van de grondlasten.

---

### 5.4. Overdracht naar TLG

Op 31 december 2023 is het programma formeel afgerond. In januari 2024 vond de afsluitende stuurgroepvergadering plaats. Er binnen Westerkwartier Natuurinclusief gewerkt aan vertrouwen en verbinding tussen partijen én met boeren. De aanpak van onderop en de manier van met elkaar omgaan past goed bij de langere termijn aanpak binnen het TLG. Daarmee ligt er met Westerkwartier Natuurinclusief een samenwerkingsbasis waarop kan worden voortgebouwd, mits dit zorgvuldig gebeurt.

Voor de gebiedsgerichte aanpak wordt per gebied een overlegstructuur ingericht. Binnen de Stuurgroep Westerkwartier Natuurinclusief hebben de betrokkenen elkaar beter leren kennen en zijn intensiever gaan samenwerken. Er meer succesvolle samenwerkingsverbanden in het Westerkwartier. De opgaves van het TLG zijn groter en breder. We adviseren de provincie om gebruik te maken van wat er al is. De samenwerking binnen Westerkwartier Natuurinclusief zou bij kunnen dragen door over te gaan in een verbindende, informele 'tussenlaag' tussen de overheden en de individuele agrariërs.



En daarmee is deze puzzel gelegd. En hopen we met de inzichten en ervaringen uit dit programma de puzzels in het TLG te gaan leggen.



